“G‘AROIB AL-FUNUN VA MULAH AL-UYUN” ASARINING MUALLIFLIGI, YARATILISH SANASI VA TARKIBIY MASALALARI TARIXSHUNOSLIGI

Moyliyev R.T.
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
2-bosqich magistranti
E-mail: ramziddinmouliyev123@gmail
https://doi.org/10.5281/zenodo.23339367

Annotatsiya. Maqolada arab tilidagi anonim kosmografik asar «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun»ning muallifligi, yaratilish sanasi va tarkibi haqidagi qarashlarning XVII asrdan 2014 yilgacha bo‘lgan rivoji tarixshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixida uch bosqich ajratiladi: katalogshunoslik bosqichi (Hoji Xalifadan C. Brokelmann va D. King katalogigacha), kashfiyot bosqichi (2000 yilda Bodleyan nusxasining paydo bo‘lishi va dastlabki nashrlar) hamda tanqidiy nashr va munozaralar bosqichi (al-Mahdiy Iyd ar-Ravodiya, 2011; Y. Rapoport va E. Savij-Smit, 2014). Asar XV asr muallifi Ibn al-Uryoniyga nisbat berilishining kelib chiqishi, 1020–1050 yillar sanasi va XIII asr boshi sanasi tarafdorlarining dalillari, asarning ikki yoki besh maqoladan iborat ekani hamda doiraviy dunyo xaritasining asl matnga mansubligi haqidagi bahslar qiyosiy baholanadi. Muallif keltirgan manbalar ro‘yxatidagi Markaziy Osiyolik olimlar nomlarining real va nominal o‘rni alohida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun», tarixshunoslik, kodikologiya, atributsiya, Fotimiylar, Ibn al-Uryoniy, Hoji Xalifa, al-Farg‘oniy, al-Xorazmiy, tanqidiy nashr.

HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTIONS OF AUTHORSHIP, DATE AND COMPOSITION OF THE “BOOK OF CURIOSITIES OF THE SCIENCES AND MARVELS FOR THE EYES”

Abstract. The article traces, from a historiographical perspective, the development of scholarly views on the authorship, date and composition of the anonymous Arabic cosmographical treatise Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn from the seventeenth century to 2014. Three stages are distinguished: a cataloguing stage (from Ḥājjī Khalīfah to C. Brockelmann and D. King), a stage of discovery (the appearance of the Bodleian copy in 2000 and the first publications), and a stage of critical editions and debate (al-Mahdi Eid al-Rawadieh, 2011; Y. Rapoport and E. Savage-Smith, 2014). The origin of the attribution to the fifteenth-century author Ibn al-ʿUryānī, the arguments for a date of 1020–1050 and for the early thirteenth century, the question of two or five books, and the status of the circular world map are comparatively assessed. Special attention is paid to the real and nominal role of Central Asian scholars named in the author’s list of authorities.

Keywords: Book of Curiosities, historiography, codicology, attribution, Fatimids, Ibn al-ʿUryānī, Ḥājjī Khalīfah, al-Farghānī, al-Khwārazmī, critical edition.

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСОВ АВТОРСТВА, ДАТИРОВКИ И СОСТАВА СОЧИНЕНИЯ «ГАРАИБ АЛЬ-ФУНУН ВА МУЛАХ АЛЬ-УЮН»

Аннотация. В статье с историографических позиций прослеживается развитие научных взглядов на авторство, датировку и состав анонимного арабского космографического трактата «Гараиб аль-фунун ва мулах аль-уюн» с XVII в. до 2014 г. Выделяются три этапа: каталогизационный (от Хаджи Халифы до К. Брокельмана и Д. Кинга), этап открытия (появление бодлеанской рукописи в 2000 г. и первые публикации) и этап критических изданий и дискуссий (аль-Махди Ид ар-Равадийя, 2011; Й. Рапопорт и Э. Сэвидж-Смит, 2014). Сравнительно оцениваются происхождение атрибуции трактата автору XV в. Ибн аль-Урйани, аргументы в пользу датировки 1020–1050 гг. и начала XIII в., вопрос о двух или пяти книгах и статус круглой карты мира. Особо рассматривается реальная и номинальная роль среднеазиатских учёных в перечне авторитетов, приводимом автором.

Ключевые слова: «Книга диковин», историография, кодикология, атрибуция, Фатимиды, Ибн аль-Урйани, Хаджи Халифа, аль-Фаргани, аль-Хорезми, критическое издание.

KIRISH

Sharq qo‘lyozmalari tarixida asar matni yuzlab yillar davomida noto‘g‘ri nom yoki noto‘g‘ri muallif bilan yashab kelgan holatlar kam emas. Bunday hollarda manbaning o‘zini o‘rganish uning tarixshunosligini, ya’ni turli davrlarda olimlar va katalog tuzuvchilari u haqida qanday xulosalarga kelgani va bu xulosalar qanday dalillarga tayanganini o‘rganishdan ajralmas bo‘ladi. «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun» («Fanlar g‘aroyibotlari va ko‘zlar uchun lazzatlar kitobi») bunga yorqin misoldir.

Asar nomi kamida XVII asrdan bibliografik adabiyotda qayd etilgan, biroq uning eng qadimgi va ko‘p rasmli nusxasi faqat 2000 yillarda ilmiy jamoatchilik e’tiboriga tushdi. Shu vaqtgacha asarning boshqa nusxalari turli kutubxonalarda XV asr muallifi nomi bilan katalog qilingan edi. 2002 yilda Bodleyan kutubxonasi tomonidan xarid qilingan qo‘lyozma (MS Arab. c. 90) asarning XI asr birinchi yarmida Fotimiylar Misrida yaratilganini ko‘rsatdi va natijada uning muallifi, sanasi va tarkibi haqidagi oldingi tasavvurlar qayta ko‘rib chiqildi[1].

Asarning ahamiyati faqat Fotimiylar davri bilan cheklanmaydi. Unda IX–X asrlarda yashagan musulmon astronomlari, tarixchilari va sayyohlarining hozir yo‘qolgan yoki parchalar holida saqlangan asarlaridan olingan ma’lumotlar mavjud. Ular orasida al-Xorazmiy, al-Farg‘oniy, Abu Ma’shar Balxiy kabi Markaziy Osiyodan chiqqan olimlarning nomlari bor. Shu bois asar tarixshunosligi o‘zbek sharqshunosligi uchun ham dolzarb. Maqolaning maqsadi – asarning muallifligi, sanasi va tarkibi haqidagi ilmiy qarashlar evolyutsiyasini bosqichlarga ajratib tahlil qilish va asosiy munozarali masalalar bo‘yicha dalillarni qiyosiy baholashdan iborat.

[1]Rapoport Y., Savage-Smith E. (eds. and trans.). An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities. – Leiden; Boston: Brill, 2014. – P. 1. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies; Vol. 87).

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini uch guruh materiallar tashkil etadi. Birinchi guruh – asar nusxalarini qayd etgan katalog va bibliografik asarlar: Hoji Xalifaning «Kashf az-zunun»i (G. Flyugel nashri, 1835), Bodleyan kutubxonasining J. Uri (1787), A. Nikoll (1835) va R. Peyn-Smit (1864) tuzgan kataloglari, V. Perchning Gota (1878), E. Fanyanning Jazoir (1893) kataloglari, C. Brokelmannning «Geschichte der arabischen Litteratur»i, D. Kingning Qohira Milliy kutubxonasi ilmiy qo‘lyozmalari tavsifi (1986) va Ambroziana kutubxonasi katalogi (1975). Ikkinchi guruh – 2000 yildan keyingi tadqiqotlar: J. Jons va E. Savij-Smitning birinchi maqolasi (2003), Y. Rapoport va E. Savij-Smitning maqolalari (2004, 2008), Raman spektroskopiyasi natijalari (2006) va boshqalar. Uchinchi guruh – ikki tanqidiy nashr: al-Mahdiy Iyd ar-Ravodiyaning Bayrutdagi nashri (2011) va Y. Rapoport hamda E. Savij-Smitning Leydendagi nashri (2014).

Tadqiqotda tarixshunoslik tahlilining muammoli-xronologik usuli qo‘llanildi: har bir munozarali masala bo‘yicha qarashlar paydo bo‘lish tartibida kuzatildi va ularning dalillar bazasi alohida baholandi. Kodikologik dalillar (qog‘oz, xat, bo‘yoqlar, muqova, egalik yozuvlari) ichki matniy dalillardan (sanali voqealar, shaxslar, joy nomlari) ajratib ko‘rib chiqildi. Nusxalar o‘rtasidagi munosabatlar nashrchilar taklif qilgan stemma asosida tekshirildi. Qiyosiy usul yordamida ikki tanqidiy nashrning bir masaladagi yondashuvlari yonma-yon qo‘yildi.

NATIJALAR

1. Katalogshunoslik bosqichi: Ibn al-Uryoniyga nisbat berilishining kelib chiqishi

Asar haqidagi eng qadimgi bibliografik ma’lumot turk lug‘atshunosi va bibliografi Hoji Xalifaga (Kotib Chalabiy, v. 1068/1657) tegishli. U «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun va nuzhat al-ushshoq li-t-tolib al-mushtoq» nomli, yulduzlar va iqlimlarga oid asarni qayd etgan, biroq G. Flyugel nashr etgan matnda muallif nomi ko‘rsatilmagan[2]. Ayni katalogning Bodleyan kutubxonasidagi XVIII asrga oid bir qo‘lyozmasida (MS Caps. Or. C. 26, fol. 447b) esa asar 854/1450 yilda vafot etgan Abdulg‘aniy ibn Husomiddin Ahmad ibn al-Uryoniy (yoki al-Arboniy) al-Misriyga nisbat berilgan[3].

Aynan shu variant keyingi katalogshunoslik an’anasini belgilab berdi. 1787 yilda J. Uri Bodleyandagi karshuniy nusxani (MS Bodl. Or. 68) anonim deb, qo‘lyozmadagi qisqa nom bilan tavsiflagan edi. 1835 yilda A. Nikoll Hoji Xalifaning yuqoridagi variantiga tayanib, Urini «tuzatdi» va asarni Ibn al-Uryoniyga nisbat berdi. Keyingi katalog tuzuvchilari, jumladan C. Brokelmann ham bu nisbatni nomni turlicha (al-G‘arboniy, al-Arboniy) o‘qib takrorlashdi; faqat R. Peyn-Smit nisbani, ehtimol to‘g‘ri, al-Uryoniy deb o‘qigan. Natijada Milan, Gota, Jazoir va Qohiradagi nusxalar ham shu XV asr muallifi nomi bilan tavsiflandi. D.

---

[2]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 34; qarang: Ḥājjī Khalīfah. Kashf al-ẓunūn: Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / ed. G. Flügel. – Vol. 4. – Leipzig; London, 1835–1858. – P. 305, № 8559.

[3]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 34.

King Qohira nusxasini (Dor al-kutub, mīqāt 876) tavsiflaganda muallif nomini dastlab shu shaklda keltirgan, ikkinchi jildda esa uni qavs ichiga olib, matnda yo‘qligini ko‘rsatgan[4].

Bu bosqich tarixshunosligining asosiy xususiyati shundaki, atributsiya matnning o‘zini tahlil qilish natijasida emas, bibliografik ma’lumotni bir katalogdan boshqasiga ko‘chirish yo‘li bilan shakllangan. Bunda dastlabki manba Hoji Xalifa asarining bosma nashri emas, balki uning kechki qo‘lyozma varianti bo‘lgan. Asar matnidagi sanali voqealar va siyosiy sodiqlik belgilari bu bosqichda tekshirilmagan.

2. Kashfiyot bosqichi (2000–2007)

Asar o‘rganilishidagi burilish 2000 yil 10 oktyabrda Londondagi Christie’s auksionida ko‘p rasmli qo‘lyozmaning sotuvga qo‘yilishi bilan boshlandi. Uni Sem Fogg sotib olib, Bodleyan kutubxonasiga taklif qildi va kutubxona mablag‘ yig‘ish kampaniyasidan so‘ng 2002 yil iyunida xaridni amalga oshirdi[5]. Qo‘lyozma 48 varaqdan iborat, o‘lchami 32,4 × 24,5 sm, har sahifada 27 qator naskh xatida yozilgan. Qog‘oz XII–XIII asrlarda Misr va Shomda qo‘llanilgan «o‘t qolip» usulida tayyorlangan, xat esa XII asr oxiri – XIII asr boshida Shomda ishlagan kotiblar xatiga yaqin. Raman spektroskopiyasi yordamida bo‘yoqlar tarkibi (kinovar, auripigment, lazurit, indigo, uglerodli qora, qo‘rg‘oshin oqi) aniqlandi; zamonaviy bo‘yoq yoki siyoh izlari topilmadi va natijalar qo‘lyozmaning taxminiy sanasiga to‘liq mos keldi[6].

Bu bosqichda asar birinchi navbatda kartografiya tarixi manbasi sifatida o‘rganildi. J. Jons va E. Savij-Smit 2003 yilda «Imago Mundi» jurnalida xaritalar turkumini ilmiy muomalaga kiritdi[7], 2004 yilda esa Y. Rapoport bilan birgalikdagi maqolada asarning kosmologik tuzilishi tavsiflandi[8]. J. Jons Sitsiliya tarixi uchun asarning ahamiyatini ko‘rsatdi[9]. 2007 yil martida qo‘lyozmaning yuqori sifatli elektron nusxasi arabcha matn va dastlabki inglizcha tarjima bilan internetda e’lon qilindi. Shu tariqa asar qisqa vaqt ichida xalqaro ilmiy muomalaga kirdi, biroq uning to‘liq tanqidiy nashri hali mavjud emas edi.

3. Tanqidiy nashrlar va munozaralar bosqichi (2008–2014)

Bu bosqichda asarning alohida xaritalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar ko‘paydi: to‘rtburchak dunyo xaritasi, Yevropa tasviri, O‘rta dengiz kartografiyasi, «Sharq» va «kofirlar

---

[4]O‘sha asar. – P. 9; King D.A. A Survey of the Scientific Manuscripts in the Egyptian National Library. – Winona Lake: Eisenbrauns, 1986. – P. 74, C65.

[5]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 1.

[6]O‘sha asar. – P. 3; Chaplin T.D., Clark R.J.H., McKay A., Pugh S. Raman Spectroscopic Analysis of Selected Astronomical and Cartographic Folios from the Early 13th-Century Islamic “Book of Curiosities of the Sciences and Marvels for the Eyes” // Journal of Raman Spectroscopy. – 2006. – Vol. 37. – P. 865–877.

[7]Johns J., Savage-Smith E. The Book of Curiosities: A Newly Discovered Series of Islamic Maps // Imago Mundi. – 2003. – Vol. 55. – P. 7–24.

[8]Rapoport Y., Savage-Smith E. Medieval Islamic View of the Cosmos: The Newly Discovered Book of Curiosities // The Cartographic Journal. – 2004. – Vol. 41, № 3. – P. 253–259.

[9]Johns J. Una nuova fonte per la geografia e la storia della Sicilia nell’XI secolo: il Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn // Mélanges de l’École française de Rome. Moyen Âge. – 2004. – Vol. 116. – P. 409–449.

yerlari» tasviri, orol-shaharlar xaritalari o‘rganildi[10]. Ayni paytda ikki mustaqil tanqidiy nashr tayyorlandi. 2011 yilda Bayrutda al-Mahdiy Iyd ar-Ravodiya Damashq nusxasi asosida asarni besh maqoladan iborat matn sifatida nashr etdi[11]. 2014 yilda Leydenda Y. Rapoport va E. Savij-Smit faksimile, barcha ma’lum nusxalar asosidagi arabcha matn, izohli inglizcha tarjima va ko‘rsatkichlardan iborat nashrni chop etdi. Ikki nashr bir qator asosiy masalalarda turlicha xulosaga keldi.

Nusxalar va stemma. 2014 yilgi nashrda to‘qqizta nusxa tavsiflangan: MS A (Oksford, taxm. 1200 y.), MS D (Damashq, Asad milliy kutubxonasi, MS 16501; 1564 y.), MS B (Oksford, MS Bodl. Or. 68, karshuniy yozuvida; 1571 y.), MS M (Milan, Ambroziana, XVI asr), MS C (Qohira, Dor al-kutub; 1642 y.), MS G (Gota; 1741 y.), MS C-2 (Qohira, sanasiz) hamda hozir yo‘qolgan Jazoir (1703–1704) va ma’lumoti cheklangan Mosul nusxalari[12]. Nashrchilar MS A keyingi nusxalarning bevosita asosi emasligini isbotlaydi: MS A da tushib qolgan jumla va qatorlar D, B, M va C-2 da saqlangan. D, B va M esa bir xil nuqsonli asl nusxadan mustaqil ko‘chirilgan, chunki uchalasida birinchi maqolaning beshinchi bobi boshi tushib qolgan va matn aynan bir joydan davom etadi. Kechki nusxalarda xaritalarning tushib qolishi bilan birga ular ichida joylashgan matn ham yo‘qolgan; nashrchilar buni kechki kotiblarning xarita vazifasini tushunmaganligi bilan izohlaydi.

Tarkib: ikki yoki besh maqola. MS A muqaddimasida muallif asarini «maqolalarga» bo‘lganini aytadi va faqat osmon hamda Yer haqidagi ikki maqolaning mundarijasini beradi. D, B va M nusxalarida esa bu jumlaga «besh» so‘zi qo‘shilgan; Damashq nusxasida otlar, tuyalar va ov haqidagi uch qo‘shimcha maqola mavjud[13]. Ar-Ravodiya besh maqolani asl tarkib deb hisoblaydi. Rapoport va Savij-Smit esa uch qo‘shimcha maqolaning uslubi (she’riyat va til masalalariga urg‘u) birinchi ikki maqolaning hikoya va faktlarga asoslangan uslubidan keskin farq qilishini, birinchi ikki maqola esa kattadan kichikka qarab tuzilgan mantiqiy yaxlitlik ekanini ko‘rsatadi. Ular qo‘shimcha maqolalar keyinchalik muallifning o‘zi yoki kotib tomonidan majmua tarzida qo‘shilgan bo‘lishi mumkin, deb hisoblaydi[14].

Sana. Rapoport va Savij-Smit asar yaratilgan davrni ichki dalillar asosida belgilaydi. Eng so‘nggi sanali voqea – Tinnis shahrida savdogarlar uchun binolar qurilishi (405/1014–1015); Fotimiy xalifa al-Hokim (h. 386–411/996–1021) hukmronligi tugagan voqea sifatida tilga

---

[10]Rapoport Y., Savage-Smith E. The Book of Curiosities and a Unique Map of the World // Cartography in Antiquity and the Middle Ages / ed. R. Talbert, R. Unger. – Leiden: Brill, 2008. – P. 121–138; Kaplony A. Ist Europa eine Insel? Europa auf der rechteckigen Weltkarte des arabischen “Book of Curiosities” // Europa im Weltbild des Mittelalters / Hrsg. I. Baumgärtner, H. Kugler. – Berlin: Akademie Verlag, 2008. – S. 143–156; Rapoport Y. The Book of Curiosities: A Medieval Islamic View of the East // The Journey of Maps and Images on the Silk Road / ed. Ph. Forêt, A. Kaplony. – Leiden: Brill, 2008. – P. 155–171; Savage-Smith E. The Book of Curiosities: An Eleventh-Century Egyptian View of the Lands of the Infidels // Geography and Ethnography / ed. K. Raaflaub, R. Talbert. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 291–310.

[11]Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn li-muʾallif majhūl / dirāsa wa-taḥqīq al-Mahdī ʿĪd al-Rawāḍiya. – Bayrūt: Dār Ṣādir, 2011.

[12]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 2–12.

[13]O‘sha asar. – P. 4, 29.

[14]O‘sha asar. – P. 29–30.

olinadi. Iskandariya atrofidagi Banu Qurra qabilasi hali o‘sha hududda yashovchi sifatida ko‘rsatiladi, holbuki u 443/1050–1051 yilda u yerdan haydalgan; Sitsiliya esa musulmonlar hukmronligi ostida tasvirlangan. Shu asosda asar 1020–1050 yillar oralig‘ida yozilgan deb belgilanadi. Ar-Ravodiya esa asarni VII/XIII asrning birinchi choragiga sanaydi. Uning asosiy dalillari: asarda Tinnis haqida Ibn Bassomning J. Shayyol tomonidan XII asr oxiriga sanalgan asaridan foydalanilgani; MS A dagi Idrisiy tipidagi doiraviy xarita; Arvad portining xaroba sifatida tilga olinishi va Bijoya shahrining xaritada ko‘rsatilishi. Rapoport va Savij-Smit bu dalillarga javoban Ibn Bassom asarining o‘zini XI asr boshiga ko‘chirish kerakligini (unda 1012–1013 yillardan keyingi voqea yo‘q), doiraviy xarita keyin qo‘shilganini, Bijoya nomi esa X asrda Ibn Havqalda uchrashini ko‘rsatadi.

Doiraviy xarita. Bu masala sana muammosi bilan bevosita bog‘liq. MS A dagi doiraviy dunyo xaritasi Idrisiyning 1154 yilda Rojer II uchun yozgan «Nuzhat al-mushtoq» asarining olti nusxasidagi xaritalarga deyarli aynan o‘xshaydi. Agar u asl matnga tegishli bo‘lsa, Idrisiydan yuz yil oldingi xarita bo‘lib chiqadi va bu islom kartografiyasi tarixini qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Nashrchilar xaritaning boshqa xaritalardan rang tizimi (faqat shu xaritada mis yashil bo‘yog‘i ishlatilgan), chizish uslubi, shaharlarni bildiruvchi qizil nuqtalarning yo‘qligi va yozuvlarning asar matni bilan bog‘lanmasligi jihatidan farq qilishini ko‘rsatadi. Xaritadagi ayrim nomlar, masalan, «o‘yilgan yer» (al-arḍ al-maḥfūra), birinchi bor Idrisiyda uchraydi. Shu sababli eng sodda izoh xaritani taxminan 1200 yilda MS A kotibi qo‘shgani hisoblanadi, biroq bunday xaritaning Idrisiydan oldin tarqalgan bo‘lishi ehtimoli ham to‘liq inkor etilmaydi.

Muallif. Barcha nusxalarda muallif noma’lum. Matn ichidagi dalillar uning Fotimiy imom-xalifalarga sodiq bo‘lganini ko‘rsatadi: muqaddimadagi «xalifalar»ga salovot, Mahdiya shahrining asos solinishini maqtash, Abu Yazid va Abu Rakva qo‘zg‘olonlariga salbiy munosabat. Kopt atamalari va kopt oylaridan foydalanilishi, Fotimiylar poytaxti Qohiraga sodiqlik asarning Misrda yozilganini ko‘rsatadi. Muallif O‘rta dengiz portlarini (Mahdiya, Tinnis, Palermo) shaxsan bilgan bo‘lishi mumkin. U o‘zining hozir yo‘qolgan «al-Muhit» nomli oldingi asariga uch marta ishora qiladi[15]. Ar-Ravodiya muallif ismoiliy qarashlari tufayli o‘z ismini ataylab yashirgan bo‘lishi mumkin, degan taxminni ilgari suradi[16]. Ar-Ravodiya nashri ham asarni «muallifi noma’lum» asar sifatida nomlaydi; Leyden nashri esa Ibn al-Uryoniyga nisbat berishni asl asarga nisbatan qat’iy rad etadi. Biroq Ibn al-Uryoniyning shu nomdagi asari XI asr matnining nusxasi, qisqartmasi yoki kengaytirilgan versiyasi bo‘lganmi, va besh maqolali kechki nusxalar aynan undan kelib chiqqanmi – bu savol ochiq qolmoqda.

4. Manbalar masalasi va Markaziy Osiyo olimlari

Birinchi maqolaning birinchi bobida muallif ilmini «buyuk faylasuflar va mashhur olimlar» so‘zlariga tayanib bayon qilganini aytadi va ularning ro‘yxatini keltiradi: Ja’far ibn Muhammad al-Balxiy (Abu Ma’shar), Muhammad ibn Ibrohim al-Fazoriy, Xolid ibn Abdulmalik al-Marvarrudiy, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Sanad ibn Ali, Habash al-

[15]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 32–34.

[16]O‘sha asar. – P. 32, izoh 29.

Hosib, al-Hasan ibn as-Sabboh va Banu Navbaxt. Ro‘yxatdagi sakkiz nomdan kamida to‘rttasi – Abu Ma’shar Balxiy, al-Marvarrudiy, al-Xorazmiy va Habash al-Hosib al-Marvaziy – Markaziy Osiyo va Xuroson bilan bog‘liq. Biroq nashrchilar bu ro‘yxat oldingi biror risoladan ko‘chirilgan bo‘lishi ehtimoli katta ekanini va keyingi matnda muallif bu mualliflardan foydalanganiga dalil yo‘qligini ta’kidlaydi[17].

Shunga qaramay, matnning o‘zi ikki Markaziy Osiyolik olim merosidan real foydalanilganini ko‘rsatadi. Birinchidan, al-Farg‘oniyning «Kitob al-fusul» asari nomi bilan bevosita iqtibos qilinadi: eng katta sfera diametri 130 715 000 mil, bir daraja esa 1 100 160 mil deb ko‘rsatiladi. Nashrchilar al-Farg‘oniyning o‘zida daraja kattaligi 1 141 162 mil ekanini aniqlagan[18]. Demak, iqtibos to‘g‘ri manbaga ishora qilsa-da, raqamlar o‘zgargan holda yetib kelgan. Ikkinchidan, al-Xorazmiyning «Kitob surat al-arz» asari bilan bir qator parallellar mavjud: iqlimlardagi tog‘lar va daryolar ro‘yxatidagi iboralar, Hind okeanidagi «Gavhar oroli»ning savatga o‘xshash tasviri, Nil xaritasidagi koordinatalar va iqlim chegaralari[19]. Nashrchilar bu holda ham muallif al-Xorazmiydan bevosita ko‘chirganmi yoki vositachi manbadan foydalanganmi, degan savolni ochiq qoldiradi.

Asarning geografik qismida asosiy manbalar Mas’udiy va Ibn Havqal bo‘lib, astronomik va astrologik materiallar asosan IX asrga tegishli[20]. Shunday qilib, Markaziy Osiyo ilmiy merosi Fotimiylar Misriga ikki yo‘l bilan yetib kelgan: nomlar ro‘yxati shaklida, ya’ni obro‘ belgisi sifatida, hamda vositalar orqali o‘zgargan, ammo tanib olinadigan iqtiboslar shaklida.

MUHOKAMA

Tarixshunoslik tahlili asar o‘rganilishida ikki xil tadqiqot mantig‘i bo‘lganini ko‘rsatadi. Katalogshunoslik bosqichida bilim nom va muallif haqidagi bibliografik yozuvlarni ko‘chirish orqali to‘plangan; noto‘g‘ri atributsiya ikki asr davomida tekshirilmasdan saqlanib qolgani shu bilan izohlanadi. Kashfiyotdan keyingi bosqichda esa asosiy dalil sifatida qo‘lyozmaning moddiy xususiyatlari (qog‘oz, xat, bo‘yoq) va matn ichidagi tarixiy ishoralar ishlatila boshlandi. Raman spektroskopiyasining qo‘llanilishi bu bosqichda tabiiy fanlar usullari qo‘lyozmashunoslik bahslarida mustaqil dalil bo‘la olishini ko‘rsatdi.

Ikki tanqidiy nashr o‘rtasidagi farq ham metodologik xarakterga ega. Ar-Ravodiya nashri asosan eng to‘liq kechki nusxa – Damashq qo‘lyozmasiga tayanadi va shu sababli besh maqolali tarkibni asl deb qabul qiladi. Rapoport va Savij-Smit esa eng qadimgi nusxani markazga qo‘yadi va kechki nusxalardagi farqlarni keyingi o‘zgarishlar sifatida baholaydi. Ular arabcha matnda MS A o‘qishlarini, hatto ular xato bo‘lsa ham, saqlab qolib, to‘g‘ri o‘qishni kvadrat qavsda beradi; bu nashrni faksimile bilan bevosita solishtirish imkonini

[17]O‘sha asar. – P. 332, izoh 13.

[18]O‘sha asar. – P. 330, 333, 335; qarang: al-Farghānī. Kitāb jawāmiʿ ʿilm al-nujūm wa-uṣūl al-ḥarakāt al-samāwiyya / ed. Y. Unat. – Cambridge, Mass.: Harvard University, 1998. – P. 756–757.

[19]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 431, 433, 494–495; qarang: al-Khwārazmī. Das Kitāb Ṣūrat al-arḍ des Abū Ǧaʿfar Muḥammad ibn Mūsā al-Ḫuwārizmī / hrsg. H. von Mžik. – Leipzig: Harrassowitz, 1926.

[20]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 32–33.

beradi. Bizning fikrimizcha, sana masalasida Leyden nashrining dalillari kuchliroq: ular bir-biridan mustaqil bir necha ichki belgiga tayanadi, ar-Ravodiyaning asosiy dalillari esa boshqa asarlarning (Ibn Bassom risolasi) sanasiga yoki keyin qo‘shilgan bo‘lishi mumkin bo‘lgan qismga (doiraviy xarita) bog‘liq. Tarkib masalasida esa yakuniy xulosa uchun Ibn al-Uryoniyga nisbat berilgan asarning o‘zi topilishi va o‘rganilishi kerak.

Ushbu bahslarning Markaziy Osiyo tarixi uchun bevosita ahamiyati bor. Agar doiraviy xarita asl matnga tegishli bo‘lmasa, undagi To‘qquz o‘g‘uz, Qarluq, Kimak va Xirxiz nomlari XI asr birinchi yarmidagi Misr olimining bilimini emas, XII asr Sitsiliyasidagi Idrisiy an’anasini aks ettiradi. Xuddi shuningdek, muallif keltirgan obro‘li olimlar ro‘yxatidagi Markaziy Osiyolik nomlarni ular asarlaridan real foydalanilganiga dalil deb bo‘lmaydi; al-Farg‘oniy va al-Xorazmiy merosining haqiqiy o‘rnini faqat iqtiboslar va parallellarni bevosita qiyoslash orqali aniqlash mumkin. Bu jihat o‘zbek sharqshunosligida mutafakkirlar merosining xorijda tarqalishi masalasini o‘rganishda ham inobatga olinishi kerak: ism zikr etilgani har doim ham matndan foydalanilganini anglatmaydi.

Nihoyat, asar tarixshunosligida ochiq masalalar saqlanib qolmoqda: muallif shaxsi, «al-Muhit» asarining taqdiri, Ibn al-Uryoniy asarining asl asar bilan munosabati, Jazoir va Mosul nusxalarining holati. Ikkinchi maqolaning 8- va 9-boblari barcha nusxalarda yo‘q va, nashrchilar fikricha, nusxa ko‘chirish jarayonining juda erta bosqichida yo‘qolgan[21]. Keyinchalik nashrchilar asar xaritalariga bag‘ishlangan alohida monografiya ham e’lon qilgan[22], ammo yuqoridagi savollar hanuz to‘liq yechimini topmagan.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, «G‘aroib al-funun va mulah al-uyun» tarixshunosligida uch bosqich ajratiladi: katalogshunoslik (XVII–XX asrlar), kashfiyot (2000–2007) va tanqidiy nashrlar hamda munozaralar (2008–2014). Har bir bosqich o‘ziga xos manba bazasi va dalillash usuliga ega.

Ikkinchidan, asarni XV asr muallifi Ibn al-Uryoniyga nisbat berish Hoji Xalifa katalogining kechki qo‘lyozma variantidan kelib chiqqan va A. Nikoll (1835) orqali katalogshunoslikda mustahkamlangan. Bodleyan nusxasining kashf etilishi bu atributsiyani asl asar uchun rad etdi.

Uchinchidan, sana masalasida ichki tarixiy dalillarga asoslangan 1020–1050 yillar sanasi XIII asr boshi sanasidan ko‘ra ishonchliroq asoslangan. Tarkib masalasida eng qadimgi nusxa asl asar osmon va Yer haqidagi ikki maqoladan iborat bo‘lganini ko‘rsatadi, biroq bu masalaning yakuniy yechimi Ibn al-Uryoniy asarining o‘rganilishiga bog‘liq.

To‘rtinchidan, muallif sanab o‘tgan obro‘li olimlar orasida Markaziy Osiyolik olimlar ko‘pchilikni tashkil qilsa-da, matnda faqat al-Farg‘oniydan bevosita iqtibos va al-Xorazmiy asari bilan aniq parallellar kuzatiladi. Bu Markaziy Osiyo ilmiy merosining XI asr Fotimiylar Misrida qanday shaklda yashaganini o‘rganish uchun muhim material beradi.

---

[21]Rapoport Y., Savage-Smith E. Ko‘rsatilgan asar. – P. 14.

[22]Rapoport Y., Savage-Smith E. Lost Maps of the Caliphs: Drawing the World in Eleventh-Century Cairo. – Oxford: Bodleian Library; Chicago: University of Chicago Press, 2018.

Asar haqidagi xalqaro tadqiqotlarning o‘zbek ilmiy muomalasiga kiritilishi va uning Markaziy Osiyoga oid qismlarining tarjimasi kelgusidagi tadqiqotlarning dolzarb vazifasi bo‘lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI / REFERENCES / СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. al-Farghānī. Kitāb jawāmiʿ ʿilm al-nujūm wa-uṣūl al-ḥarakāt al-samāwiyya / ed. and Turkish trans. Y. Unat. – Cambridge, Mass.: Harvard University, 1998.
2. al-Khwārazmī. Das Kitāb Ṣūrat al-arḍ des Abū Ǧaʿfar Muḥammad ibn Mūsā al-Ḫuwārizmī / hrsg. H. von Mžik. – Leipzig: Harrassowitz, 1926. (Bibliothek arabischer Historiker und Geographen; 3).
3. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. – 2. Aufl. – Leiden: Brill, 1943–1949. – 2 Bde; Supplementbände. – Leiden: Brill, 1937–1942. – 3 Bde.
4. Chaplin T.D., Clark R.J.H., McKay A., Pugh S. Raman Spectroscopic Analysis of Selected Astronomical and Cartographic Folios from the Early 13th-Century Islamic “Book of Curiosities of the Sciences and Marvels for the Eyes” // Journal of Raman Spectroscopy. – 2006. – Vol. 37. – P. 865–877.
5. Ḥājjī Khalīfah. Kashf al-ẓunūn: Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum / ed. G. Flügel. – Leipzig; London, 1835–1858. – 7 vols.
6. Johns J. Una nuova fonte per la geografia e la storia della Sicilia nell’XI secolo: il Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn // Mélanges de l’École française de Rome. Moyen Âge. – 2004. – Vol. 116. – P. 409–449.
7. Johns J., Savage-Smith E. The Book of Curiosities: A Newly Discovered Series of Islamic Maps // Imago Mundi. – 2003. – Vol. 55. – P. 7–24.
8. Kaplony A. Ist Europa eine Insel? Europa auf der rechteckigen Weltkarte des arabischen “Book of Curiosities” // Europa im Weltbild des Mittelalters: kartographische Konzepte / Hrsg. I. Baumgärtner, H. Kugler. – Berlin: Akademie Verlag, 2008. – S. 143–156.
9. King D.A. A Survey of the Scientific Manuscripts in the Egyptian National Library. – Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1986.
10. Kitāb Gharāʾib al-funūn wa-mulaḥ al-ʿuyūn li-muʾallif majhūl / dirāsa wa-taḥqīq al-Mahdī ʿĪd al-Rawāḍiya. – Bayrūt: Dār Ṣādir, 2011.
11. Nicoll A. Catalogi codicum manuscriptorum orientalium Bibliothecae Bodleianae pars secunda Arabicos complectens / ed. E.B. Pusey. – Oxford: e typographeo Academico, 1835.
12. Payne Smith R. Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars sexta: codices Syriacos, Carshunicos, Mendaeos complectens. – Oxford: e typographeo Clarendoniano, 1864.
13. Rapoport Y. The Book of Curiosities: A Medieval Islamic View of the East // The Journey of Maps and Images on the Silk Road / ed. Ph. Forêt, A. Kaplony. – Leiden: Brill, 2008. – P. 155–171.
14. Rapoport Y., Savage-Smith E. (eds. and trans.). An Eleventh-Century Egyptian Guide to the Universe: The Book of Curiosities. – Leiden; Boston: Brill, 2014. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies; Vol. 87).

15. Rapoport Y., Savage-Smith E. Lost Maps of the Caliphs: Drawing the World in Eleventh-Century Cairo. – Oxford: Bodleian Library; Chicago: University of Chicago Press, 2018.
16. Rapoport Y., Savage-Smith E. Medieval Islamic View of the Cosmos: The Newly Discovered Book of Curiosities // The Cartographic Journal. – 2004. – Vol. 41, № 3. – P. 253–259.
17. Rapoport Y., Savage-Smith E. The Book of Curiosities and a Unique Map of the World // Cartography in Antiquity and the Middle Ages: Fresh Perspectives, New Methods / ed. R. Talbert, R. Unger. – Leiden: Brill, 2008. – P. 121–138.
18. Savage-Smith E. The Book of Curiosities: An Eleventh-Century Egyptian View of the Lands of the Infidels // Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies / ed. K. Raaflaub, R. Talbert. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 291–310.
19. Uri J. Bibliothecae Bodleianae codicum manuscriptorum orientalium … catalogus. Pars prima. – Oxford: e typographeo Clarendoniano, 1787.